

11003007
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

СИСТЕМА І СТРУКТУРА

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ:

ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА Л.А. БУЛАХОВСЬКОГО

Збірник наукових праць

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

КИЇВ
ЗНАННЯ УКРАЇНИ
2006

Обов'язковий примірник

29086882
115
115
115

Редакційна колегія:

В.І. Гончаров, канд. філол. наук, професор (відповідальний редактор);
А.М. Григораш, канд. філол. наук, доцент (відповідальний секретар);
М.Я. Брицин, докт. філол. наук, професор;
Л.П. Іванова, докт. філол. наук, професор;
Ф.О. Нікітіна, докт. філол. наук, професор;
Н.І. Озерова, докт. філол. наук, професор;
М.Я. Плющ, докт. філол. наук, професор;
О.О. Тараненко, докт. філол. наук, професор;
Л.С. Віннічук, канд. педагог. наук, доцент;
О.І. Дашенко, канд. філол. наук, доцент;
М.П. Дворжецька, канд. філол. наук, професор;
Т.І. Плужнікова, канд. філол. наук, доцент;
Т.В. Слободянюк, канд. філол. наук, доцент;
М.М. Тягунова, канд. філол. наук, доцент;
Н.В. Хруцька, канд. філол. наук, доцент.

Рецензенти:

Н.Л. Іваницька, докт. філол. наук, професор;
Є.А. Карпіловська, докт. філол. наук;
Т.Ю. Ковалевська, докт. філол. наук;
Л.М. Полюга, докт. філол. наук, професор;
О.А. Сербенська, докт. філол. наук, професор.

С40 Система і структура східнослов'янських мов: Пам'яті академіка Л.А. Булаховського: Зб. наук. праць (Редкол.: В.І. Гончаров (відп. ред.) та ін. — К.: Знання України, 2006. — 316 с. Бібліогр. в кінці ст. — Укр., рос.
ISBN 966-7201-26-0

У збірнику вміщено наукові праці докторантів, аспірантів, професорсько-викладацького складу мовознавчих кафедр Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова та інших вузів України з актуальних проблем східнослов'янського мовознавства. Тематика статей охоплює питання граматичної будови і лексичного складу східнослов'янських мов, етимології і словотвору, історії і взаємодії мов, культурології і стилістики. Об'єктом лінгвістичного аналізу виступають структурні одиниці різних рівнів мовної системи. У полі зору мовознавців питання фонетики, морфології, синтаксису, лексикології, термінології та лексикографії.

Для викладачів, аспірантів, студентів філологічних факультетів, учителів української та російської мов середніх шкіл та гімназій.

ББК 81.2я43

ISBN 966-7201-26-0

© Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, 2006
© Автори статей, 2006

СУЧАСНА НАУКОВА ТЕРМІНОЛОГІЯ І МОВНИЙ ПРОЦЕС. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

Особливістю сьогоднішнього розвитку української науково-технічної термінології є відроджений інтерес до колишніх термінологічних надбань, а також створення на їх базі нових термінологічних досліджень. Тому, на нашу думку, піднята нами проблема у даній статті на сучасному етапі вивчення й розвитку наукової термінології є досить актуальною.

Після репресивних 1933-1935 рр. справжня українська наукова термінологія стала недоступною для користувачів. З офіційних словників та підручників цю термінологію було вилучено, а заборонені словники потрапили до спецсховищ бібліотек, і їх видавали лише за спеціальним дозволом. До сьогоднішнього дня словники 1920-1930 рр. дійшли в поодиноких примірниках, а то й не дійшли зовсім — їх загублено або знищено. Навіть про саме існування багатьох термінологічних словників тепер відомо лише вузькому колу фахівців.

Велику наукову вагу для дослідників української термінології минулого і для сучасних мовників мають бібліографічні довідники, які видав 1993 р. Інститут теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова в Києві: 1) О.Д. Кочерга, В.М. Кулик. Українські термінологічні словники довоєнного періоду в бібліотеках Києва та Львова; 2) М.Й. Ганіткевич, А.М. Зелізний, О.Л.Літковець. Джерельна бібліографія до опрацювання термінології й словників хімії та хімічної технології.

Інтерес до вивчення науково-технічної термінології почав відроджуватися з 80-х років ХХ століття, висвітлюючи терміни лише у загальному обсягу Словників української мови. З кінця 90-х років почали виходити окремі галузеві словники, серед яких варто згадати, насамперед: Російсько-український словник наукової та технічної мови. Термінологія процесових понять (1997); Російсько-український словник складної лексики (1998); Словник фізичної термінології (відредагований у 2000 р.); Російсько-український тлумачний словник наукової термінології (1998). Радіофізичний факультет КНУ імені Т. Шевченка в цьому році випустив «Сучасний термінологічний словник з радіофізики» (за ред. В. Григорука), який складається з двох частин: суто тлумачної та орфографічної.

Термін (від лат. *terminus* — границя, межа) — це слово або словосполучення, що позначає поняття спеціальної галузі знання або діяльності. [1, 187]

Термінологія — це сукупність термінів визначеної галузі науки, техніки, виробництва, області мистецтва, суспільної діяльності, пов'язана з відповідною системою понять. [2, 337]

Формування термінології як системи обумовлене суспільним і науково-технічним розвитком, тому що всяке нове поняття в спеціальній сфері повинно позначатися терміном. Термінологічна система зобов'язана відповідати рівневі сучасного розвитку даної галузі науки й техніки, області людської діяльності; вона історично мінлива, має різні джерела при формуванні. Наприклад, з розвитком філософії і науки на Близькому Сході в основу термінології країн мусульманського Сходу лягла арабська термінологія. В Європі, з епохи Ренесансу, взяла гору тенденція до формування термінології на базі грецьких і латинських мов. У пізніший час збільшилася кількість термінів, створених на національній основі із залученням термінів з іноземних мов.

Термінологія є об'єктом упорядкування й стандартизації, а також лексикографічної роботи. Важливе значення має створення галузевих термінологічних словників на базі окремих наук або їх сукупності. Прикладом такого словника є «Російсько-український тлумачний словник наукової термінології», що

зроблений на базі лексичного матеріалу фізики, математики, техніки, науки про землю та космос.

У будь-якій науці велике значення має еталон, що зберігає свою визначеність і незмінність, адже будь-який вимір, будь-яке дослідження вимагає точно визначеного еталона. Природно, що науці знадобилися слова-еталони. А терміни саме і є такими словами-еталонами. Специфічні властивості терміну визначаються його особливою функцією в мові — точно передавати визначені наукові поняття.

Значення терміну стандартне. Дуже важливою характеристикою термінів є їхня системність. Свої специфічні риси терміни здобувають тільки в рамках конкретної *термінологічної системи* (наприклад, термінології даної наукової дисципліни) або *термінологічного поля*. [3, 14-15]

До таких рис, крім системності, відносяться наявність дефініції, однозначність, відсутність експресії, стилістична нейтральність.

Науково-технічна термінологія є рухливою, гнучкою і швидко замінюється частиною загальнонародної лексики. Бурхливий розвиток науки й техніки, особливо в останні сто років, викликає гостру необхідність у найменуваннях нових явищ і понять. І в різних країнах, і на різних мовах тисячі фахівців створюють назви наукових понять і явищ — терміни.

Терміни входять до загальної лексичної системи мови, і свідченням синкретизму термінологічної і не термінологічної лексики є процеси *термінологізації* й *детермінологізації*, про які буде сказано докладніше.

Під термінологізацією розуміємо процес переходу загальноживаного слова літературної мови в терміни. Цей процес відбувається, як правило, двома шляхами. Перший шлях полягає в тому, що слова втрачають своє первинне лексичне значення і набувають більш точного визначення — дефініції (наприклад, закінчення в лінгвістиці; сигнал або канал у теорії інформації).

Такі важливі поняття електро- і радіотехніки, як переключення, загасання, опір, коливання, запорошення та ін. дефініціюються за допомогою загальнопоширених.

Часто наукове поняття зовсім не містить у собі ті ознаки, що складають значення загальнолітературного слова. Так, наприклад, піна в Словнику Ожегова визначається як «пухирчаста рідка маса», а в хімічній термінології піна визначається як «гетерогенна система, дисперсна фаза якої знаходиться в газоподібному агрегатному стані, а дисперсійне середовище — в рідкому». Термін «елементарна частка» вступає в протиріччя із загальним значенням слова елементарний (початковий, найпростіший). Недарма в науково-популярній літературі особливо роз'яснюються саме такі терміни, що є омонімами до загальнолітературних слів.

Інший спосіб запозичення слів із загальнолітературної мови полягає в тому, що при створенні терміну використовується подібність одного предмета або явища до іншого. У цьому випадку в основі термінологізації лежить метафора, словами, відбувається перенос найменування, і термін виступає як метафора стосовно відповідного слова літературної мови. Так, метеорологи розрізняють такі види сніжинок, як пластинки, їжаки, зірочки, стовпчики, голки, пушинки. Особливий вид молодих (нових) крижин називають щенятами. У ядерній фізиці дефектний електрон називається діркою. Вид радіолокаційної луни — ангелом.

У виняткових випадках терміни запозичаються з просторіччя, навіть жаргону. Порівняймо фізичний термін урка-ефект, що застосовується для позначення одного з видів радіоактивного розпаду.

Слід, однак, враховувати, що термінологізація загальноживаних слів — це не єдиний шлях створення термінологічних систем.

Одним з найважливіших способів утворення термінів є запозичення з іноземних мов, оскільки цей шлях забезпечує часто велику однозначність і визначеність цих слів, а також відповідає сучасній тенденції до міжнародної стандартизації термінології.

Велику вагу в науковій термінології мають слова, побудовані на базі греко-латинських елементів. Крім того, для всіх сучасних термінологічних систем характерним є прагнення до створення розчленованих, семантично прозорих і мотивованих найменувань, таких, як природне радіаційне тло, шум-генератор, гама-поле, надпарамагнетизм та ін.

Проте, науково-технічна термінологія не тільки запозичає слова загальнонаціональної лексики, але і впливає на неї та збагачує її. Зараз існує багато типів текстів, крім спеціальних, котрі широко використовують термінологію. Вироблені складні і досить тонкі прийоми введення термінів у різні газетно-публіцистичні жанри. У текстах, розрахованих на широкого читача, маловідомі терміни так чи інакше роз'яснюються. Багатообразно використовується науково-технічна термінологія в науковій фантастиці. У рамках цього популярного жанру літератури не тільки освоюється величезна кількість термінів, особливо з області фізики, астрономії, ракетної техніки, але й створюються цілі серії нових «фантастичних» термінів, сконструйованих, як правило, за аналогією до існуючих. В інших жанрах художньої літератури терміни виконують стилістичну функцію.

Інше явище, що спостерігається в мові, — це переосмислення термінів. Відбувається так названий процес детермінологізації, коли термін втрачає за межами свого термінологічного поля свої дефінітивні і системні характеристики (цілком або частково).

Розмовна мова також нерідко прибігає до образного вживання термінів (зациклитися, піти вразнос, система без зворотного зв'язку).

Детермінологізація призводить до того, що слово-термін набуває широкого сенсу. Так, наприклад, контакт придбав значення «зв'язок, взаємодія»; медичний термін діагноз одержує узагальнене значення «визначення чого-небудь на підставі яких-небудь даних»; екологія здобуває переносне значення «захист, збереження чого-небудь», що уможлиблює такі сполучення, як екологія душі та екологія мови.

Таким чином, сьогодні, в процесі розширення сфери вживання української мови в науці, техніці, освіті, особливої ваги набуває вирішення проблеми функціонування науково-технічної лексики в мовному середовищі. За словами В. Білецького, в деяких галузях, де українська мова була практично витіснена і внаслідок цього практично «завмерла» на десятиліття у своєму розвитку, раціональною видається така послідовність кроків для повноцінного функціонування наукової термінології: 1. Створення новітніх лексичних (дво-, три-, чотиримовних і т. д.) фахових словників; 2. Створення тлумачних фахових словників; 3. Енциклопедичні галузеві видання; 4. Базисні підручники; 5. Підгалузеві посібники, курси лекцій, методичні розробки. [4, 2]

ЛІТЕРАТУРА

1. Энциклопедический словарь юного филолога. — М.: Высшая школа, 1984. — 275 с.
2. Лінгвістичний енциклопедичний словник. — К.: Наукова думка. — 1990. — 520 с.
3. Д. Лотте. Основы построения научно-технической и другой терминологии. — М.: Высшая школа, 1961. — 177 с.
4. В. Білецький. Сучасна наукова термінологія у навчальному процесі. — К, 2004. — 35 с.